

T. Tannberg. Moskva „konstitutsioonilised parandused“
1944. aastal: liiduvabariikide „iseseisvumine“ ning
selle sise- ja välispoliitiline kontekst Eesti NSV
Välisasjade Rahvakomissariaadi loomise näitel. –
Riigiõiguse aastaraamat 3/2022, lk 70–91.

Moskva „konstitutsioonilised parandused“ 1944. aastal: liiduvabariikide „iseseisvumine“ ning selle sise- ja välis- poliitiline kontekst Eesti NSV Välisasjade Rahva- komissariaadi loomise näitel

TÕNU TANNBERG

Kokkuvõte. Teise maailmasõja ajal hakkas NSV Liit suhetes liitlastega kasutama liiduvabariike oma rahvusvaheliste positsioonide tugevdamiseks. Moskva eesmärk oli saavutada kõigi liiduvabariikide kaasamine loodava Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) liikmeteks, et sel moel kindlustada endale suurim otsustusõigus uues rahvusvahelises julgeolekuorganisatsioonis. Kuna liitlased ei tahtnud tunnustada liiduvabariike rahvusvahelise õiguse subjektidena, võeti NSV Liidus 1944. aasta veebruari alguses vastu „konstitutsioonilised parandused“, mille sisuks oli liiduvabariiklike välisasjade (ja ka kaitse) rahvakomissariaatide loomine. Nii loodeti näidata liiduvabariike välismaailmale kui „iseseisvaid“ rahvusvahelise õiguse subjekte. Liiduvabariikidele hakati kiirkorras ette valmistama diplomaatilisi ametnikke ja kooskõlastati sobivad rahvakomissaride kandidaadid. Samas oldi Moskvast ettevaatlikud, et liitlasi mitte ärritada. Seetõttu ei saanud Hans Kruus Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks juba 1944. aasta kevadel, kuna Kremlis ei oldud veel kindlad, mil moel Balti küsimus suhetes liitlastega laheneb ning millise positsiooni saab NSV Liit loodavas ÜRO-s. 1944. aasta sügiseks oli aga selge, et liitlased ei too Balti küsimust avalikkuse ette, mistõttu ei olnud enam takistusi ka Hans Kruusi ametisse nimetamisel. Diplomaatiliste töötajate ettevalmistamiseks korraldati NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi juures tegutsenud Kõrgemas Diplomaatilises Koolis kuuekuulised kursused, kus Eesti NSV diplomaadikandidaadid osalesid 1944. aasta maist novembrini.

Moskva plaan realiseerus vaid osaliselt – NSV Liidu kõrval said lõpuks ÜRO liikmeteks üksnes Valgevene NSV ja Ukraina NSV. Kuna aga NSV Liidul kui asutajaliikmel oli julgeolekunõukogus vetoõigus, siis polnudki tal vaja kõiki liiduvabariike ÜRO-sse suruda. Ka Poola ja Balti küsimused lahenesid rahvusvahelistes suhetes Moskvale soodsalt.

Pärast sõja lõppu ei olnud Moskvast enam mingit soovi liiduvabariiklikele välisasjade rahvakomissariaatidele tegelikku sisu anda, s.t sisulist välispoliitilist suhtlust liiduvabariikidele ei delegeeritud. Liiduvabariikide välisasjade rahvakomissariaadid

(alates 1946. aastast ministeeriumid) jäid kuni 1950. aastani alles ning Moskva kasutas neid ära oma huvide realiseerimisel rahvusvahelisel areenil. Eesti NSV Välisministeeriumi põhiülesanne oli tegelda pagulasküsimustega. Tegelikult kujunes sellest omamoodi kvaasi-ministeerium, mis jäi oma väga piiratud volitustega püsima kogu nõukogude perioodiks.

Märksõnad: NSV Liidu põhiseadus, Eesti NSV, liiduvabariiklikud välisasjade rahvakomissariaadid (ministeeriumid), Balti küsimus, Ühinenud Rahvaste Organisatsioon, nõukogude diplomaadid, Hans Kruus

Sissejuhatuseks

Nõukogude-Saksa sõja puhkemine 1941. aasta suvel pööras pea peale senise riikidevahelise diplomaatilise suhtluse. Ühine vaenlane Saksamaa kujul sillutas teed lääneriikide ja NSV Liidu koostööle, koguni liitlassuhetele. On tähelepanuväärne, et Moskva hakkas uutes oludes ja juba sõja algfaasis mõtlema sellele, kuidas tugevdada oma positsioone maailmas käimasoleva sõja kontekstis ning veelgi enam sõjajärgses maailmas. Nii sai Moskvale üheks esmaseks eesmärgiks saavutada lääneliitlaste tunnustus aastatel 1939–1940 okupeeritud alade kuulumisele NSV Liidule. Kui Briti välisminister Anthony Eden saabus 1941. aasta detsembri keskpaigas (15.–22.12.1941) Moskvasse ametlikule visiidile, et läbi rääkida kahe riigi koostöö üle, kerkis Londonile ootamatult Jossif Stalini algatusel päevakorda ka NSV Liidu piiride tunnustamise küsimus. Stalini peamine territoriaalne nõudmine oli sõjajärgses maailmas taastada ja tunnustada NSV Liidu piirid Nõukogude-Saksa sõja eelse seisuga.¹ Sealjuures pakkus Stalin, et piiride tunnustamine võiks realiseeruda järjekordse salaprotokolli vormis.²

Inglased Moskva ettepanekuga ei nõustunud, kuid see teema jäi suhetes liitlastega endiselt päevakorda.³ Hiljem Stalin loobus piiride teema jõulisest pealesurumisest, kuna oli veendunud, et Punaarmee edukas sõjategevus lahendab

¹ D. Reynolds, V. Petšatnov. Kremli kirjad: Stalini sõjaaegne kirjavahetus Churchilli ja Rooseveltiga. Tallinn 2019, lk 96–97.

² СССР и германский вопрос. 1941–1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации. Т. 1: 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. Г. П. Кынин, Й. Лауфер (koost.). Moskva 1996, lk 124–141.

³ Siinkohal tasub silmas pidada, et inglased olid teatud tingimustel siiski valmis sõlmima NSV Liiduga avaliku mõjusfääride lepingu, mis oli ühe küsimusena päevakorral ka Molotovi visiidi ajal Londonisse 1942. aasta mais. London ei olnud aga valmis loovutama Poolat NSV Liidu mõjusfääri. S. M. Miner. Between Churchill and Stalin: The Soviet Union, Great Britain, and the Origins of the Grand Alliance. Chapel Hill 2017, lk 257.

selle „probleemi“ niigi NSV Liidu kasuks. Samamoodi mõtles ka näiteks Anthony Eden. Ta tõdes vestluses NSV Liidu suursaadikuga Inglismaal Ivan Maiskiga 1943. aasta aprillis, et Baltikumi küsimus ei kujune pärast sõda tõsiseks probleemiks NSV Liidu ja Ameerika Ühendriikide vahel. Eden oli veendunud, et kui Punaarmee vallutab Baltikumi, siis kaotab küsimus iseenesest aktuaalsuse. Maiski on oma ettekandes fikseerinud Edeni retoorilise küsimuse: „Kes tegelikult võiks sundida Punaarmeed Baltikumist lahkuma? Tuleb tõele näkku vaadata.“⁴

Moskva hakkas varakult kavandama oma positsioonide kindlustamist sõja järgses maailmas. Esimest korda mõeldi selle peale tõsisemalt 1941. aasta hilis-sügisel pärast Moskva lahingut. Tollane Nõukogude Informatsioonibüroo ülema asetäitja Solomon Lozovski saatis 1941. aasta lõpus välisasjade rahvakomissari Vjatšeslav Molotovi vahendusel Stalinile pikema märgukirja, pannes ette hakata valmistuma rahukonverentsiks ning „tulevase maailma“ korraldamiseks.⁵ Kuna olukord Nõukogude-Saksa rindel ei kujunenud nii roosiliseks, kui loodeti, siis jõuti praktiliste sammudeni hiljem. Alles 1943. aasta septembris loodi ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsusega välisasjade rahvakomissariaadi koosseisu kolm eraldi komisjoni, mis tegelesid sõjajärgse maailma sündmuste prognoosimise ja rahu-ajale üleminekut reguleerivate dokumentide ettevalmistamisega.

Igal komisjonil oli oma kitsam fookus. NSV Liidu välisasjade rahvakomissari asetäitja Maksim Litvinovi juhitud ehk nn Litvinovi komisjoni vastutusalas olid rahulepingud ja sõjajärgse maailma üldine korraldus, Vorošilovi komisjon ehk Kliment Vorošilovi juhtimisel tegevust alustanud komisjon vaagis vaherahuga seotud küsimusi. Eraldi asutati NSV Liidule sõjakahjude hüvitamise komisjon, mida hakkas juhtima suursaadik Ivan Maiski (Maiski ehk reparatsioonide komisjon).⁶

Litvinovi komisjoni ülesanne oli muu hulgas koostada eraldi märgukiri Baltikumi küsimuses. Üldiselt pidas Moskva Baltikumi küsimust lahendatuks, kuid Litvinov oli veendunud, et see teema kerkib esile igal juhul, mistõttu on tarvis rahvusvahelise tunnustamise eesmärgil „täielikult põhjendada meie õigused

⁴ Maiski üleskirjutus vestlusest Edeniga 7. ja 12. aprillil 1943. – СССР и германский вопрос. 1941–1949 (viide 2), lk 208.

⁵ В. Печатнов. Сталин, Рузвельт, Трумэн. СССР и США в 1940-х гг. Москва 2006, lk 239–241.

⁶ Vt lähemalt nende komisjonide töö kohta А. Филитов. В комиссиях Наркоминдела ... – О. А. Ржешевский (toim.). Вторая мировая война: Актуальные проблемы. Москва 1995, lk 54–71; А. Филитов. „Комиссия Ворошилова“ ведущий орган советского планирования по Германии в период Великой Отечественной войны. – Вестник МГИМО Университета 2009/2(5), lk 37–44.

Baltikumile“.⁷ Komisjoni põhiküsimuste loetelus, mille Litvinov saatis 1943. aasta septembris Stalinile ja Molotovile, oli Baltikumi küsimus eraldi välja toodud järgmises sõnastuses: „NSV Liidule kuulumise põhjendamine“.⁸

Oma mõju suurendamise ühe vahendina rahvusvahelisel areenil ning suhetes liitlastega nägi Moskva ka liiduvabariikide „kaasamist“ diplomaatiasse. 1944. aasta jaanuari lõpus ja veebruari alguses jõudis Moskvast läände peaaegu pommunudisena mõjunud teade vastu võetud „konstitutsioonilistest parandustest“, et NSV Liidus moodustatakse liiduvabariiklikud välisasjade ja kaitse rahvakomissariaadid. Seni olid liiduvabariikide välissuhted ja kaitsepoliitika olnud täielikult keskvalitsuse pädevuses ning nende ülesannete osalinegi delegeerimine liiduvabariikidele tuli suure üllatusena.

Miks Moskva selle sammu astus? Kas tõepoolest oligi tollal kavas suurendada liiduvabariikide „iseseisvust“ ning mis osa pidid iseseisvamad nõukogude liiduvabariigid etendama NSV Liidu ja liitlaste suhetes? Mida „konstitutsiooniliste paranduste“ vastuvõtmisega tegelikult taotleti? Need küsimused ongi käesoleva artikli huviorbiidis. Sealjuures ei ole eesmärgiks tõstatatud küsimustega seotud üsna keerulise probleemideringi igakülgne käsitus, vaid pigem lisanduste esitamine senistele (ka autori enda⁹) teemakohastele uurimustele, mis puudutavad eelkõige Balti küsimust Teise maailmasõja kontekstis.¹⁰

⁷ Litvinov Molotovile 3. augustil 1943. – СССР и германский вопрос. 1941–1949 (viide 2), lk 234.

⁸ Litvinov Stalinile ja Molotovile 9. septembril 1943. – СССР и германский вопрос. 1941–1949 (viide 2), lk 244.

⁹ T. Tannberg. Miks Hans Kruusist ei saanud Eesti NSV välisasjade rahvakomissar juba 1944. aasta kevadel? – Tuna 2011/3, lk 72–87; T. Tannberg. The First Diplomats of Soviet Estonia on the Eve of the Cold War: The Creation of the Estonian SSR People's Commissariat for Foreign Affairs in 1944. – T. Tannberg (toim.). Behind the Iron Curtain: Soviet Estonia in the Era of the Cold War. Frankfurt am Main 2015, lk 15–34; T. Tannberg. „Kui Tallinna hakkab saabuma mitmesuguseid alaliselt siin resideerivaid diplomaate ...“: Dokumente Eesti NSV Välisministeeriumi algusaegadest 1944–1948. – Tuna 2009/4, lk 109–114.

¹⁰ K. Piirimäe. „Sama hästi kui venelaste maa“: Roosevelt, Churchill ja Stalin ning Balti küsimus Teises maailmasõjas. Tallinn 2020; K. Piirimäe. „Autonoomiaseadused“ 1944: liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis. – Ajalooline Ajakiri 2009/1–2, lk 13–46; K. Piirimäe. Balti riikide küsimus liitlasriikide suhetes, 1941–1942. – Ajalooline Ajakiri 2007/1, lk 23–50; 2007/2, lk 163–192; E. Medijainen. Balti riikide *de iure* järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945. – Ajalooline Ajakiri 2010/2, lk 153–190.

Moskva esimene samm liiduvabariikide „kaasamiseks“ diplomaatiasse

Liiduvabariikide küsimus kerkis NSV Liidu ja liitlaste suhetes päevakorda 1943. aastal, mil Moskva püüdis suruda Saksamaa poolt okupeeritud seitset nõukogude liiduvabariiki parasjagu loodava liitlastevahelise sõjakuritegude uurimise komisjoni koosseisu.¹¹ Saksamaa sõjakuritegude uurimiseks mõeldud komisjoni olid inglased ja ameeriklased otsustanud moodustada 1942. aasta suvel ning kutsusid ka Moskvat sellega ühinema. 1943. aasta jaanuaris andiski NSV Liit oma põhimõttelise nõusoleku. Märtsi alguses tegi Suurbritannia Ameerika Ühendriikidele, Hiinale ja NSV Liidule ettepaneku nimetada komisjoni oma esindajad. Aga mis veelgi olulisem – inglased soovisid komisjoni kaasata ka Suurbritannia dominioonide (Kanada, Austraalia, Uus-Meremaa jt) esindajad. Moskva arvates piisanuks, kui Suurbritannia esindab kogu Briti Rahvaste Ühendust.¹² Mõistes aga, et inglased dominioonide asjus järele ei anna¹³, tegi Moskva 1943. aasta juulis kompromissettepaneku, et võrdväärselt dominioonidega peaksid saama uurimiskomisjoni liikmeteks lisaks NSV Liidule veel seitse liiduvabariiki (Ukraina, Valgevene, Moldaavia, Karjala-Soome, Läti, Leedu ja Eesti). Molotov rõhutas, et kõik seitse liiduvabariiki on Saksamaa poolt okupeeritud, palju kannatanud ning nende liiduvabariikide esindajad võitlevad kangelaslikult Punaarmee ridades, et vabastada Euroopa „hitlerlikust türanniast“.¹⁴

Selle ettepanekuga ei olnud nõus ei inglased ega ameeriklased. Briti valitsus teatas NSV Liidule 29. septembril 1943. aastal eraldi memorandumiga, et liiduvabariigid ei saa kuidagi olla rahvusvahelise uurimiskomisjoni liikmed samamoodi kui dominioonid, kuna neil puudub vastavalt 1936. aasta põhiseadusele igasugune õigus iseseisvale rahvusvahelisele suhtlusele. Briti dominioonid seevastu on tunnustatud rahvusvahelise staatusega riigid, kel on õigus iseseisvalt teiste

¹¹ Vt komisjoni kohta History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War. Compiled by the United Nations War Crimes Commission. London 1948; A. J. Kochavi. Prelude to Nuremberg: Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment. Chapel Hill 1998.

¹² A. J. Kochavi. Britain, the Soviet Union, and the Question of the Baltic States in 1943. – Journal of Baltic Studies 22/1991/2, lk 173–182; K. Piirimäe. „Sama hästi kui venelaste maa“ (viide 10), lk 236.

¹³ 19. mail 1943. aastal oli Briti asevälisminister Alexander Cadogan esitanud Moskvale eraldi märgukirja dominioonide liikmesuse küsimuses. – СССР и германский вопрос. 1941–1949 (viide 2), lk 665.

¹⁴ Molotovi noot Carrile Moskvast 26. juulil 1943. – СССР и германский вопрос. 1941–1949 (viide 2), lk 231–232.

riikidega lepinguid sõlmida. Inglased nõustusid sellega, et liiduvabariigid võivad komisjoni saata oma nõunikke, kel ei ole aga hääleõigust ega iseseisvat staatust.¹⁵

Nõukogude poolt inglaste seletus ei rahuldanud, mida Molotov väljendas ühemõtteliselt Briti suursaadikule Edward Carrile saadetud seitsmepunktilises noodis.¹⁶ Molotovi sõnum oli kokkuvõtlikult järgmine: nõukogude liiduvabariigid on Briti dominioonidega samaväärsed „suveräänsed riigid“. Seega jäi Moskva oma 1943. aasta 26. juuli ettepaneku juurde. Veelgi enam – liikmesuse küsimuse lahendamine seoti kõigi teiste komisjoni töölerakendamiseks vajalike küsimustega. Molotovi noodis viidati ka tõsiasjale, et kuigi liiduvabariigid ei ole seni välispoliitilises suhtluses osalenud, olevat see „erihuvide“ korral ka NSV Liidu kehtiva konstitutsiooni järgi võimalik.

See argument seisis mõistagi savijalgadel. Tegelikult loovutasid liiduvabariigid 1922. aasta detsembris sõlmitud liidulepinguga oma välispoliitilised volitused keskusele ja see põhimõte kandus hiljem üle ka 1924. ja 1936. aasta konstitutsioonidesse. NSV Liit ei saanud oma tahtmist, kuna inglased ja ameeriklased jäid endale kindlaks ega tunnustanud liiduvabariike rahvusvahelise õiguse subjektidena. Lõpptulemusena jäi Nõukogude Liit sõjakuritegude komisjoni tööst üldse kõrvale.¹⁷

Kuid see ei tähendanud, et Moskva oleks loobunud ideest kasutada liiduvabariike rahvusvaheliste suhete mõjutamise instrumendina. Kuna liitlaste seisukohtade järgi ei olnud liiduvabariigid rahvusvahelise õiguse subjektid, siis tuldi Moskvast välja üsna üllatava käiguga – liiduvabariike hakati ootamatul moel muutma „iseseisvamaks“ või „autonoomsemaks“.

Liiduvabariikide „iseseisvuse“ suurendamine

Moskva vastusammuks liitlastele saigi 1944. aasta veebruari alguses „konstitutsiooniliste paranduste“ vastuvõtmine, millega delegeeriti liiduvabariikide pädevusse osa riigikaitseküsimusi ja välissuhtlus, kaasa arvatud õigus sõlmida rahvusvahelisi lepinguid. Ei ole kahtlust, et selline otsus oli nii riigisiselt kui rahvusvahelise avalikkuse jaoks ootamatu kannapööre NSV Liidu poliitikas.

¹⁵ СССР и германский вопрос. 1941–1949 (viide 2), lk 675.

¹⁶ Molotovi noot Carrile 19. augustil 1943. – СССР и германский вопрос. 1941–1949 (viide 2), lk 323–326.

¹⁷ See küsimus ei kadunud siiski kuhugi ja Moskva taotles seitsme liiduvabariigi selle komisjoni liikmeks võtmist kuni 1947. aastani.

Olavi Paavolainen on tollast Moskva otsust oma päevikus kaugelenägevalt kommenteerinud: „Rahvusvahelist tähelepanu on äratanud Nõukogude Liidu Ülemnõukogu otsus anda kuueteistkümnemale nõukogude vabariigile oma diplomaatiline esindus. Ellu viiduna tähendaks see Nõukogude Liidu mõjuvõimu tohutut kasvu rahvusvahelistes organisatsioonides.“¹⁸

Otsus muuta konstitutsiooni langetati Moskvast esmalt ÜK(b)P KK Poliitbüroos ja seejärel 27. jaanuaril 1944 toimunud kompartei pleenumil.¹⁹ Kiirkorras kutsuti kokku ka NSV Liidu Ülemnõukogu ning 1. veebruaril 1944. aastal vormistati „konstitutsioonilised parandused“ välisasjade rahvakomissari Molotovi ettepanekul seaduseks.²⁰ Mõned päevad hiljem kirjutas Rahva Hääl, et NSV Liidu Ülemnõukogus „võeti vastu liiduvabariikidele õiguse andmise seadus välissuhete pidamiseks ning seoses sellega Välisasjade Rahvakomissariaadi ümbermoodustamise asjus üleliidulisest liiduvabariiklikuks rahvakomissariaadiks“.²¹

Molotovi teemakohane kõne ülemnõukogu istungjärgul oli üldsõnaline, avamata otsuste telgitaguseid.²² Teised sõnavõtjad olid sootuks nõutud, nende hulgas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Johannes Vares, kes kiitis väljakuulutatud muudatusi oma kõnes, kuid ilmselt teadmata Kremli tegelikke kavasid liiduvabariiklike kaitse ja välisasjade rahvakomissariaatide loomisel.²³ Küll aga pidas Molotov hoopis avameelsema kõne 27. jaanuaril ÜK(b)P KK pleenumil, kus ta ei varjanud tõsiasja, et liiduvabariiklike kaitse ja välisasjade rahvakomissariaatide loomise eesmärk on NSV Liidu mõju suurendamine rahvusvahelistes organisatsioonides ja üldisemalt rahvusvahelisel areenil. Kõnes viitas Molotov otsesõnu, et Inglismaa lükkas rahvusvahelise sõjakuritegude komisjoni moodustamisel tagasi ettepaneku kaasata sinna iseseisvate liikmetena

¹⁸ O. Paavolainen. Sünge monoloog: Päevikulehekülgi aastaist 1941–1944. Tallinn 2013, lk 549 (sissekanne 2. veebruarist 1944).

¹⁹ Selle pleenumi protokoll on publitseeritud: Исторический архив 1992/1, lk 61–65.

²⁰ Закон о предоставлении союзным республикам полномочий в области внешних сношений и о преобразовании в связи с этим Народного Комиссариата иностранных дел из общесоюзного в союзно-республиканский Народный Комиссариат, 1 февраля 1944 г. – Ведомости Верховного Совета СССР 8(268), 8 февраля 1944.

²¹ NSVL Ülemnõukogu X istungjärg. – Rahva Hääl 04.02.1944.

²² V. Molotov. Kaitse rahvakomissariaadi ja Välisasjade Rahvakomissariaadi ümberkujundamisest üleliidulisest liiduvabariiklikeks rahvakomissariaatideks. S. I. 1944.

²³ J. Vares. Kõne NSVL Ülemnõukogu X istungjärgul 1. II 1944. – J. Vares. Nõukogude Eesti taassünd: Valimik artikleid ja sõnavõtte (1942–1945). Tallinn 1945, lk 79–82.

ka osa NSV Liidu liiduvabariike.²⁴ Kuna sõjakuritegude uurimise komisjoni organiseerimise käigus üles kerkinud erimeelsused pidid ühise kokkuleppe järgi jääma saladuseks ning avalikkusele eelistati demonstreerida ühtsust²⁵, siis avalikus kirjasonas nendest ebakõladest ei räägitud.

Siinkohal on tähelepanuväärne, et 1944. aasta veebruari algul kerkis kõigile ootamatult päevakorrale liiduvabariikide hümnide loomise küsimus.²⁶ ÜK(b)P KK Poliitbüroo päevakorras oli see 2. veebruaril 1944. aastal²⁷ ja juba järgmisel päeval – 3. veebruaril – võttis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium vastu otsuse „Liiduvabariikide riiklikest hümnidest“, milles peeti „otstarbekaks“ luua igale liiduvabariigile rahvuskeelne riigihümn.²⁸ Selle ülesande täitmiseks anti esialgu aega suveni. Liiduvabariikide hümnide loomise algatamine 1944. aasta veebruaris ei olnud eraldiseisev aktsioon, vaid osa Kremli kavast suurendada liiduvabariikide „iseseisvust“.

Seega oli Moskvale esialgu liiduvabariikide välisasjade rahvakomissariaatide loomise ja ühtlasi liiduvabariikidele vähemalt osalise välissuhtluse pädevuse andmisega tösi taga. Tundub, et sellega arvestati Kremli tõsiselt, mistõttu tuli mõelda ka väliskülaste vastuvõtu tseremooniadele ja delegatsioonide saatmisele teistesse riikidesse, millega kaasnes riigihümni esitamine. Kuna „iseseisvad“ liiduvabariigid ei saanud välissuhtluses kasutada NSV Liidu hümnit, oligi Moskvale vaja kiirkorras kõik liiduvabariigid rahvuskeelsete hümnidega „varustada“. Nõnda alustati kohe – ainult päev pärast NSV Liidu Ülemnõukogu otsuse vastuvõtmist liiduvabariiklike kaitse ja välisasjade rahvakomissariaatide loomise kohta – liiduvabariikide hümnide loomise aktsiooniga.²⁹

²⁴ Vt lähemalt V. Molotovi kõne ÜK(b)P KK pleenumil, 27.01.1944. – ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2: 1933–1945. (Документы советской истории). Москва 2010, lk 791–799.

²⁵ Siinkohal tasub meenutada, et 1943. aasta sügisperioodil oli NSV Liidu ja liitlaste vaheline suhtlus aktiivne. Oktoobri teisel poolel toimus Moskvast välisministrite kohtumine (19.–30.10) ning novembris–detsembris „suure kolmiku“ kokkusaamine Teheranis (28.11–1.12).

²⁶ „Internatsionaal“ NSV Liidu hümnina asendati uue hümniga juba 1. jaanuaril 1944.

²⁷ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог. Т. 3. 1940–1952. Москва 2001, lk 334.

²⁸ NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi otsus, 03.02.1944. – RA ERA.R-3.2.4s, l 2.

²⁹ Vt pikemat käsitlust T. Tannberg. „Kaunis raske oli neisse suruda kõik vajalikud mõtted – kants, punatäht, Lenin, Stalin, bolševik, vene rahvas – et seejuures ka veel luuleline side säiliks ...“. Eesti NSV hümnit sünniloost aastatel 1944–1945. – Akadeemia 2011/9, lk 1595–1762; 2011/10, lk 1802–1833; T. Tannberg. Eine „elende Stümperei“? Zur Entstehungsgeschichte der Hymne der Estnischen SSR 1944/45. – Forschungen zur baltischen Geschichte 6/2011, lk 196–208.

Moskvale ei olnud liiduvabariikide hümnide loomine siiski esmatähtis – palju olulisem oli kaitse ja välisasjade rahvakomissariaatide töölerakendamine. Kuid nii „konstitutsioonilisi parandusi“ kui ka liiduvabariikide hümnide loomise aktsiooni tuleb kindlasti käsitada ühe tervikuna.

Hümnide loomise idee ei sündinud Kremli võimukoridorides, vaid selle ettepaneku tegi Leedu NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Justas Paleckis. Ta olevat 1944. aasta jaanuaris Moskvast peetud NSV Liidu Ülemnõukogu istungjärgu ajal Molotoviga kohtudes küsinud, kas peale liiduvabariikide rahvakomissariaatide asutamise võiks olla otstarbekas luua igale liiduvabariigile ka oma hümn. Paleckis kinnitanud Molotovile, et see oleks oluline ka kolmele Balti liiduvabariigile. Molotov mõistnud kohe ettepaneku sisukust ning öelnud Paleckisele: „Jah, see on küsimus, mille üle tuleb aru pidada. Arutame poliitbüroos.“ Juba järgmise päeva hommikul teatanudki Molotov Paleckisele, et tema ettepanekut arutati ning otsustati luua kõikidele liiduvabariikidele oma rahvushümn. NSV Liidu Ülemnõukogu istungjärgu eel teatas sellest uudisest laiemale ringile Valgevene kompartei esimene sekretär Panteleimon Ponomorenko, kes lisas, et peale hümnide otsustati liiduvabariikidele luua ka oma lipud. Paleckise sõnul leidis see uudis elavat vastukaja. Kui seni olid NSV Liidu konstitutsiooniga liiduvabariikidele ette nähtud ühevärvilised (punased) lipud, mis erinesid vaid liiduvabariigi nimetuse poolest, siis uute lippude puhul lubati kasutada eri värve. Paleckis tõdes: „Nii tehtigi.“³⁰

Kellest saab Eesti NSV välisasjade rahvakomissar?

Pärast konstitutsiooniparanduste vastuvõtmist oli Moskvale ja loomulikult ka liiduvabariikide juhtkondadele esmatähtis leida sobilikud inimesed uutele rahvakomissaride ametikohtadele. Need inimesed tuli välja valida kiirkorras ja liiduvabariikide tulevased välisasjade rahvakomissaride kandidaadid kutsuti Moskvasse esmasele instrueerimisele juba 1944. aasta märtsis. Kandidaatidega vesteldi üksikult ÜK(b)P Keskkomitees ja välisasjade rahvakomissariaadis, kus nendega kohtusid välisasjade rahvakomissari asetäitjad Andrei Võšinski ja Maksim Litvinov ning teised rahvakomissariaadi tippametnikud. Seejärel võttis nad vastu NSV Liidu välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov, kes selgitas loodavate liiduvabariikide ülesandeid sõjajärgses maailmas. Pärast selgitustööd

³⁰ Ю. Палецкис. В двух мирах. Москва 1974, lk 414–415.

määrati kõik väljavalitud tulevased rahvakomissarid Molotovi käskkirjaga ametlikult välisasjade rahvakomissariaadi juurde, et nad stažeeriksid vanem-referentidena eri osakondades, kus neile hakati tutvustama diplomaatilise töö argipäeva. Iga päev tuli ka kaks tundi võõrkeeli õppida.³¹

Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks pidi juba 1944. aasta kevadel saama Hans Kruus, kes oli alustanud ka stažeerimist Moskvas NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis. Kruusi kandidatuur oli sellele ametikohale igati loogiline. Kruus oli tollase parteijuhi Nikolai Karotamme üks usaldusaluseid. 1943. aasta lõpus, kui uuendati NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi juhtkonda, oli Karotamm teda soovitanud koguni liidu välisasjade rahvakomissari asetäitjaks. Karotamm põhjendas seda ettepanekut tõdemusega, et sõja lõppfaasis ja pärast sõda kerkib rahvusvahelisel areenil nii või teisiti päevakorrale Balti küsimus ning seetõttu oleks vajalik ka vastav asjatundja. Karotamm kirjutab: „See seltsimees oleks ühelt poolt Baltimaade rahvaste tahte väljendaja mõnede diplomaatiliste aktsioonide korral. Mulle tundub, et Inglismaa ja USA diplomaatide jaoks oleks teatav tähtsus faktil, kui NSV Liidu juhtivate diplomaatide seas oleks ka Baltimaade esindaja, kes kaitseks kõikjal ja kõiges nõukogude võimu taastamist Eestis, Lätis ja Leedus ja nende liitumist Nõukogude Liidu koosseisu rahvaste vabal tahtel.“³² Karotamm pidas sellele ametikohale kõige sobilikumaks kandidaadiks Kruusi. Pärast sellise ettepaneku tegemist oleks olnud keeruline näha kedagi teist Eesti NSV välisasjade rahvakomissarina.

Kuid Kruusist ei saanud siiski 1944. aasta kevadel rahvakomissari. Talle sai komistuskiviks Inglise ajalehes Manchester Guardian 1. aprillil 1944. aastal ilmunud Balti pagulaste kiri peatoimetajale, kus viidati tõsiasjale, et sõjajärgses Eesti Vabariigis ilmunud kirjutistes oli Kruus avaldanud nõukogudevastaseid seisukohti, eriti Eesti Vabadussõja kontekstis.³³ Sellest piisas, et NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadis otsustati lõpetada Kruusi stažeerimine. Ühtlasi tähendas see, et esialgu teda Kremlis Eesti NSV välisasjade tulevase rahvakomissarina ei aktsepteeritud.

³¹ Vt lähemalt <https://mfa.gov.kg/ru/istoriya-sozdaniya> (История образования Министерства иностранных дел Кыргызской Республики) (13.09.2022).

³² Karotamme kiri Molotovile, 12.10.1943. – Venemaa riiklik sotsiaal-poliitilise ajaloo arhiiv (RGASPI), f 82, nim 2, s 388, l 34–37. Vt samuti J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn 2009, lk 104.

³³ M. Kolk, J. Venters, P. Bulaitis. Letters to the Editor. The Baltic Countries. – Manchester Guardian 01.03.1944. Vt samuti RA ERA.4962.1.15.

Õigupoolest oli tegemist reageeringuga samas ajalehes 24. märtsil 1944. aastal ilmunud kirjutisele, mis õigustas Balti riikide okupeerimist 1940. aastal. Sellele avalikule kirjale oli alla kirjutanud Hans Kruus koos oma „kaasseltsimeeste“ Liudas Gira ja Jānis Sudrabkalnsiga.³⁴ Kiri oli mõeldud kui nõukogude Balti liiduvabariikide intelligentsi esindajate pöördumine maailma üldsuse poole ja nende selge seisukohavõtt 1940. aasta sündmuste õigustamiseks.³⁵ Kruusi seletusest NSV Liidu välisasjade rahvakomissari asetäitjale Vladimir Dekanozovile selgub, et selle kirja puhul oli tegu Moskva teadeteagentuuri TASS initsiatiiviga. Ühtlasi märgib Kruus enda kaitseks, et ta sai teksti vaid mustandvariandis lugeda ja lisaks püüdis ta õigustada oma varasemaid töid, mis kõik olevat juba 1940. aastal teada olnud Andrei Ždanovile.³⁶

Kruus on ise oma keerulist olukorda kirjeldanud Karotammele järgmiselt: „Eile kutsus mind sms Strunnikov³⁷ enda juurde ja teatas, et oleks siiski parem, kui ma stažeerimise Välisasjade Rk. „katkestaks“. Ja just seoses minu poolt omal ajal avaldatud seisukohtadega, mida nüüd „Manc. Guard.“ tsiteeritud. Ta ütles, et ta on selles asjas kõnelenud Vjatš. Mihhailovitšiga³⁸, kes on samal arvamusel. Ta ütles küll, et see „katkestamine“ ei tähenda veel lõplikku otsust minu kandidatuuri suhtes. Viimane järgnevat hiljem. Mulle jäi mulje, et otsus on siiski enam kindel, kui sms Strunnikov seda mulle olukorda leevendavalt püüdis teatada.“ Ta lisas: „Käin veel paar päeva Välisasjade Rahvakomissariaadis, nagu sms Strunnikoviga kokku leppisin, ja lõpetan sellega nähtavasti oma „välisministri“ karjääri.“

Kruusi küsimuse sel moel päevakorrale kerkimine näitab üsna selgelt, et Kremlile oli Balti küsimus tundlik teema, millele ei soovitud rahvusvahelist tähelepanu tõmmata. Ka Kruus ise kirjutab Karotammele: „Kuid välisteenistuse alal tulevat NL-l keset nii rohkearvulist vaenlaste hulka arvestada mitmesuguste

³⁴ Leedu kirjanik Liudas Gira (1884–1946) ja läti kirjanik Jānis Sudrabklans (1894–1975) olid nagu Hans Kruuski 1940. aasta juunipöördega kaasa läinud ning teenisid ka edaspidi aktiivselt režiimi. Kõik kolm olid ka akadeemikud.

³⁵ U. Neiburgs. Nacistu okupētā Latvija Rietumu sabiedroto skatījumā (1941–1945). – Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi. Rīga 2004, lk 281.

³⁶ Kruus Dekanozovile, aprill 1944 (mustand). – RA ERAF.9607.1.133, l 10–11p, 14–14p.

³⁷ Pjotr Strunnikov (1905–1968) oli ÜK(b)P KK kaadritevalitsuse osakonnajuhataja 1943–1948, seejärel NSV Liidu Välisministeeriumi kaadrite osakonna juhataja 1948–1952 ja ministeeriumi kolleegiumi liige.

³⁸ NSV Liidu välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Mihhailovitš Molotov.

erakordsete asjaoludega. Minu isiku suhtes võiksid seoses välisteenistusega esineda vaenuliselt poolelt mitmesugused provokatsioonilised väljaastumised, mis raskendaksid sellel postil minu olukorda ja, mis peaasi, teeksid kahju meie üldisele asjale.³⁹

Uues olukorras hakati Kruusile väärilist asendajat otsima. Kruus ise tõi võimalike mantlipärijatena esile Nigol Andreseni, August Semperi, Arkaadi Uibo, Arnold Kressi, Harald Habermanni, Eduard Konsa ja Nikolai Puusepa nime (enamik neist oli 1940. aastal uue võimuga kaasa läinud), pooldades ise lõpuks just Konsa kandidatuuri.⁴⁰ Eesti NSV juhtkond aga kohe uut välisasjade rahvakomissari kandidaati välja valida ei hakanud, kuna sellega ei olnud kiiret. Eesti territoorium oli veel sakslaste poolt okupeeritud ning seetõttu ei kiirustatud ka Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadi ametliku asutamisega.

Diplomaatide kiirkursused

Liiduvabariiklike välisasjade rahvakomissariaatide töölerakendamiseks oli lisaks rahvakomissarile vaja ka teisi töötajaid – uusi diplomaate. Neid tuli samuti hakata kiirkorras ette valmistama. Selleks korraldati NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi juures tegutsenud Kõrgemas Diplomaatilises Koolis⁴¹ kuuekuulised diplomaatiliste töötajate kursused. Kõikidel liiduvabariikidel tuli leida lühikese aja jooksul sobivad inimesed ning juba 1944. aasta aprilli alguses kinnitaski EK(b) P KK Büroo Eesti NSV poolt kursustele kandidaatideks Harald Habermanni, Eduard Konsa, Aleksander Renningu, August Sipsaka ja Aleksander Abeni.⁴²

Moskvasse diplomaatilistele kursustele saadetud viisiku väljavalimise täpsemad asjaolud ei ole teada. Kindlasti arutati erinevaid kandidatuure Karotamme lähiringis ning küllap olid asjaga kursis ka Vares ja teised Nõukogude tagalas asuvad Eesti NSV võimuladvikusse kuulujad. Kõnekas on aga fakt, et neid kandidatuure ei arutatud Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks mõeldud Kruusiga. Viimane ei olnud sugugi rahul nimetatud kandidaatide ettevalmistuse, isikuomaduste ega arusaamisega loodava rahvakomissariaadi ülesannetest.

³⁹ Kruus Karotammele, 07.05.1944. – RA, ERAF.9607.1.133, l 4.

⁴⁰ Samas, l 7.

⁴¹ 1934. aastal NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi juurde asutatud diplomaatiliste ja konsulaartöötajate ettevalmistamise instituut, mis 1939. aastal reorganiseeriti Kõrgemaks Diplomaatiliseks Kooliks.

⁴² EK(b)P KK Büroo protokoll nr 57, 7.4.1944. – RA ERAF.1.4.109, l 59.

Ta ei hoidnud oma arvamust vaka all ja kirjutab 1944. aasta aprilli lõpus avameelselt Karotammele: „Norutunne tekkis mul muidugi väga suur esimeste kaadritekandidaatide suhtes.“ Kruusi üllatasid ebameeldivalt Sipsakas ja Renning, kuna ta ei suhtunud nendesse hästi ning talle ei meeldinud nii mõnegi tulevase kursuselase mittetõsine hoiak eelseisvate tööülesannete suhtes („eks sms Molotov näita töö ja ülesanded kätte!“). Kruus nägi ise olukorda järgmiselt: „Muidugi, on meil täita need ülesanded, mida näitab sms Molotov, kuid meie peame püüdma olla ülimal määral kirjaoskajad⁴³ nende ülesannete täitmisel. Kui meie seda ei ole, siis pole meid üldse vaja; teeksime ainult rumalusi ja oleksime just nende ülesannete lahendamisel koguni kahjulikud. Esimene nõudmine meie kaadrite suhtes uues rahvakomissariaadis on: nad peavad olema suutelised põhjendama meie eesolevas diplomaatilises võitluses vajalikkudena ettenähtavaid teese ja seisukohti. Peale selle peavad nad vastama veel paljudele õige peenekoelistele nõuetele.“⁴⁴ Kruus jättis targu avamata, mis need „peenekoelised nõuded“ võiksid olla. Ta ise suhtus eelseisvasse diplomaatilisse tegevusse väga tõsiselt ja oli tollal ilmselt üsna kindel, et liiduvabariigid hakkavadki sisuliselt osalema välispoliitilises suhtluses.

Oma eeldatavast „meeskonnast“ hindas Kruus enim Habermani, kes oli temaga koos 1940. aastal uue võimu teenistusse läinud. Kuid „diplomaati“ Habermanist siiski ei saanud. Ta oli kõnealusest viisikust tõenäoliselt ainus, kes diplomaatilistele kursustele ei läinudki.⁴⁵ Küllap leiti Eesti NSV juhtkonnas, et Habermani on mõistlik rakendada teises valdkonnas – Tartu Riikliku Ülikooli nõukogulikul ümberkujundamisel. See valdkond sobis talle endale ka kindlasti paremini – 1944. aasta sügisel saigi temast ülikooli õppeprorektor ning üldbioloogia ja darvinismi kateedri juhataja.

Diplomaatilised kursused alustasid tegevust Moskvast 1944. aasta mais ning kestsid kuni novembrini.⁴⁶ Õppetöö toimus kindla programmi alusel (programmi kogumaht oli 930 tundi), kus enim panustati võõrkeelte õppimisele (346 tundi), aga ka rahvusvaheliste suhete ja õiguse, NSV Liidu ajaloo ning maailma majandusliku ja poliitilise geograafia jm distsipliinide tundmaõppimisele. Õppetöö vormiks olid nii loengud (388 tundi) kui ka praktikumid (542 tundi).⁴⁷

⁴³ Kruusi allakriipsutus.

⁴⁴ Kruus Karotammele, 25.04.1944. – RA ERAF.9607.1.133, 1 1–4.

⁴⁵ Selle tõestuseks on nii tema enda kirjutatud elulookirjeldused kui ka kaadriarvestuse dokumendid, kus ei ole kursustel osalemist märgitud.

⁴⁶ Diplomaatiliste töötajate kuuekuuliste kursuste toimumisaeg selgub isikuankeetide andmetest.

⁴⁷ RA ERAF. 9607.1.129, 1 9.

Kursustel toimunust saab üsna hea ülevaate Aleksander Abeni kirjast Nikolai Karotammele 1944. aasta juunis: „Õppetöö jätkub täie hooga. Õppepäev on 7-tunniline, loenguid on keskmiselt päevas 4 tundi, kuna 3 tundi on võõrkeele õppimiseks. Söögiajad ja oma majanduslike asjade korraldamise aeg juurde arvata, siis jääb päevast väga vähe üle iseseisva õppimise jätkamiseks kodus, mis on aga ometi väga tarvilik. Sest ainult loengute kuulamisest on vähe, vaid tuleb kuulnud materjal läbi töötada ja vastavat kirjapandut lugeda. Õpperaamatuid suurema osa ainete kohta ei ole. On lubatud anda stenogramme, kuid ka neid pole praegu, sest need olla praegu kõrgema parteikooli õpilaste käes (näit. Välisriikide riigiõiguste loengute stenogrammid jm.). Kõrgema parteikooli kursus pidavat lõppema 1–2 kuu pärast, siis saame kasutada sealolevaid stenogrammid. Ka NSVL riigiõiguse kohta seni ilmunud raamatuid otseselt ei soovitata. Samuti ei soovitata otseseks materjaliks teistegi distsipliinide alal ilmunud raamatuid.“⁴⁸

Abeni kirjast selgub veel, et nad elasid koos Renninguga „Metropolis“ ühiskorteris, mis neid ei rahuldanud. Tegelikult olid neile ette nähtud hotellitoad, kuid sinna olid paigutatud Ukraina akadeemikute perekonnad. Täpsemat teavet saab Abeni kirjast ka võõrkeelte õppimise kohta. Selgub, et Renning pandi õppima prantsuse keelt ning Konsa ja Aben ise inglise keelt.

Uute inimeste leidmine diplomaatilisele tööle ei olnud murekohaks mitte üksnes loodavate liiduvabariiklike välisasjade rahvakomissariaatide kontekstis. 1944. aastal aduti Kremlis juba üsna selgelt, et Saksamaa sõjaline purustamine on vaid aja küsimus. Stalin oli veendunud, et sõjajärgses maailmas on NSV Liit ja rahvusvaheline suhtlus hoopis kesksel kohal ja aktiivsem kui Teise maailmasõja eelsetel aastatel. Selleks tuli valmis olla ning rohkem diplomaate koolitada.

Üks tuntumaid NSV Liidu kaadridiplomaate Anatoli Dobrõnin on meenutanud, et temagi karjäär diplomaadina sai alguse 1944. aastal, mil kompartei saatis ta õppima Kõrgemasse Diplomaatilisse Kooli. Uute diplomaatide ettevalmistamise küsimuse tõstatas Stalin ühel poliitbüroo istungil ning andis ka konkreetsed suunised kandidaatide valimiseks. Nimelt soovitas ta sobilikke kandidaate otsida mitte üksnes humanitaarteaduste taustaga inimeste, vaid ka sõjatööstusettevõtetes töötavate inseneride hulgast. Dobrõnin oli lõpetanud Moskva lennuväe instituudi ja töötas tehases konstrueerimisinsenerina. Parteiplane suunamine diplomaatide kooli tuli talle üllatusena. 1944. aastal saadeti diplomaadiks õppima üle poolesaja noore, enamik neist olidki inseneri haridusega

⁴⁸ Abeni kiri Karotammele, 04.06.1944. – RA ERAF.9607.1.129, l 8, 10.

inimesed.⁴⁹ Kuid kindlasti mitte kõik. Tähelepanuväärne on seejuures tõsiasi, et selle 1944. aasta „stalinliku kutsega“ saadeti Kõrgemasse Diplomaatilisse Kooli ka Jüri Jegorov, kes aga lõpetamise järel ei valinud endale diplomaadikarjääri, vaid tuli 1947. aastal Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonda õppejõuks.⁵⁰

Jalta konverents: lõpplahendus liiduvabariikide küsimusele

Vastukajad liiduvabariikide „iseseisvuse“ suurendamisele olid nii riigi sees kui ka mujal maailmas eripalgelised. Kuigi NSV Liidu diplomaatiline suhtlus liitlastega oli tollal aktiivne, ei informeerinud Moskva mõistagi ei konstitutsiooni-parandustest ega nendega taotletavatest eesmärkidest eelnevalt ei Londonit ega Washingtoni. Lääne ajakirjanduses ning poliitilistes ja diplomaatilistes ringkondades hakati elavalt arutama Moskva otsuste tagamaade ja kaugemate eesmärkide üle.

Moskvast tulnud uudised tegid liitlasi murelikuks ning eeldati, et NSV Liidu üheks sihiks on kehtestada kontroll tulevaste rahuläbirääkimiste üle ja rahu-lepingu sõlmimisel.⁵¹ USA Riigidepartemangu Ida-Euroopa osakonna ülema Charles E. Bohleni koostatud pikem 1944. aasta 3. veebruari memorandum (mille üks adressaat oli riigisekretär Cordell Hull) tõi esile, et Moskva tahab liiduvabariikide autonoomia suurendamist ära kasutada Balti riikide inkorporeerimise põhjendamisel ja Poola küsimuses ning soovib sellega saavutada suuremat otsustusõigust rahvusvahelistel läbirääkimistel. Samas rõhutas Bohlen, et tegelikult näitab ikkagi alles aeg, mida sovetid selle sammuga taotlevad.⁵²

Nii oligi, sest NSV Liit avas oma kaardid alles rohkem kui poole aasta pärast – 1944. aasta augustis ja septembris (21.08–29.09) NSV Liidu, Inglismaa

⁴⁹ А. Добрынин. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.). Москва 1996, lk. 9–13.

⁵⁰ P. Järveld. Dotsent J. Jegorov – 80. – Juridica 2002/4, lk 275–276; M. Luts-Sootak. Diplomaadist õppejõuks: Jüri Jegorov ja rahvusvahelised suhted. Ettekanne konverentsil „A. Piibu päev. 100 aastat Eesti vastuvõtmisest Rahvasteliitu“. Tartu, 1. oktoober 2021 (https://www.youtube.com/watch?v=_hM03b5cyCI) (09.04.2022).

⁵¹ Vt nt esimest ameeriklaste reaktsiooni ÜK(b)P KK pleenumile J. MacCormac. Soviet „Autonomy“ Troubles Allies: Plan to Increase Power of Republics Held Aimed at Peace-Table Control. – New York Times 30.01.1944.

⁵² FRUS. 1944. Volume IV: Europe. Washington 1966, lk 812–813. Siinsesse artiklisse ei mahu tollaste diplomaatiliste detailide põhjalikum analüüs. Vt selle kohta lähemalt K. Piirimäe. „Sama hästi kui venelaste maa“ (viide 10), lk 236–245.

ja Ameerika Ühendriikide esinejate konverentsil Dumbarton Oaksis.⁵³ Selgus, et Moskva oli 1944. aasta alguse „konstitutsiooniliste parandustega“ silmas pidanud kaugemaid sihte – suruda kõik liiduvabariigid loodavasse rahvusvahelisse julgeolekuorganisatsiooni (sai hiljem nimeks Ühinenud Rahvaste Organisatsioon – ÜRO), et sel moel selles sõjajärgse maailma keskses rahvusvahelises organisatsioonis juhtohjad haarata. Vähemal määral võib siin arvestada ka Moskva soovi kallutada enda kasuks rahvusvaheliselt päevakorral olevad Poola ja Balti küsimused.⁵⁴ Esmatähtis oli siiski ÜRO küsimus.

Nõukogude delegatsioonil tuli konverentsil kinni pidada ÜK(b)P KK Poliitbüroos 10. augustil 1944 kinnitatud direktiivist. Direktiivi punkt 9 nägi ette julgeolekuorganisatsiooni liikmesuse arutamisel teatada, et „loomulikult“ peavad loodava julgeolekuorganisatsiooni asutajaliikmed olema kõik kuusteist nõukogude liiduvabariiki. Samas lisati, et läbirääkimiste selles staadiumis ei ole vaja nõuda selle küsimuse lõplikku otsustamist.⁵⁵ 28. augusti koosolekul teataski Nõukogude delegatsiooni juht Andrei Gromõko, et NSV Liidu seisukohast on loomulik, et uue rahvusvahelise julgeolekuorganisatsiooni peassamblee liikmeteks saavad ka kuusteist nõukogude liiduvabariiki.⁵⁶

Kuna Moskva ei olnud liiduvabariikide liikmesuse küsimust konverentsi ettevalmistamise käigus tõstatanud, tuli see „brittidele ja eriti ameeriklastele üllatuse ja lausa šokina“.⁵⁷ USA president Franklin Roosevelt nimetas seda jaburaks ideeks ning ütles Edward Stettiniusele, et sama hästi võiks nõuda osariikide (tollal 48) võtmist julgeolekuorganisatsiooni. Kuna Roosevelt kartis selle teema mõju avalikule arvamusele, siis lükkas ta selle tagaplaanile (USA delegatsioon nimetas seda x-teemaks).⁵⁸ Roosevelt saatis Stalinile kirja, kus teatas, et on „mures teie delegatsiooni teate pärast Dumbarton Oaksis, et NSVL-i

⁵³ Konverentsi kokkukutsumine lepidi kokku 1943. aasta novembri alguses Moskvast, et eelnevalt, juba enne „suure kolmiku“ kohtumist, arutada rahvusvahelise julgeolekuorganisatsiooni loomisega seotud küsimusi.

⁵⁴ Vt lähemalt K. Piirimäe. „Autonoomiaseadused“ 1944 (viide 10), lk 13–46. Balti küsimuse kohta liitlastevahelistes suhetes Teise maailmasõja ajal vt lähemalt K. Piirimäe. Balti riikide küsimus (viide 10); E. Medijainen. Balti riikide de iure järjepidevus (viide 10).

⁵⁵ З. Водопьянова, Ю. Стрижов. Советский Союз и ООН: Директивы Политбюро ЦК ВКП (б) советской делегации на конференции в Думбартон-Оксе. – Исторический архив 1995/4, lk 74–82.

⁵⁶ Конференция представителей СССР, США и Великобритании в Думбартоне-Оксе (21 августа – 28 сентября 1944 г.). Сборник документов. Москва 1978, lk 17.

⁵⁷ K. Piirimäe. „Sama hästi kui venelaste maa“ (viide 10), lk 245.

⁵⁸ D. Reynolds, V. Petšatnov (viide 1), lk 275–276.

valitsus võib tahta sovetivabariigi eraldi liikmestaatust uues rahvusvahelises organisatsioonis“. Stalin vastas, et peab seda küsimust erakordselt tähtsaks ja loodab selle küsimuse poliitilist tähtsust hiljem presidendile selgitada.⁵⁹

Stalin oli oma eesmärgi saavutanud ja liitlasi üllatanud. Dumbarton Oaksis liiduvabariikide küsimust rohkem ei arutatud, kuid üksmeelele ei jõutud teisteski liikmesuse küsimuse aspektides. Laiali mindi tõdemusega, et „organisatsiooni liikmeteks võivad olla kõik rahuarmastavad riigid“.⁶⁰

Samuti jäi lahtiseks hääletamise küsimus. Mõlema teema juurde tuldi tagasi järgmise aasta alguses toimunud Jalta tippkohtumisel, kus jõuti kõiki pooli rahuldava kompromissini.⁶¹ Stalin nõustus ameeriklaste hääletusmehhanismiga, mis andis suurriikidele vetoõiguse julgeolekunõukogu otsuste jõustamise küsimuses. Moskva mängis selle välja kui olulise vastutuleku liitlastele ning tõstis kohe lauale liiduvabariikide liikmesuse küsimuse. Tõsi, nüüd juba uues formuleeringus, soovides liikmestaatust „kolmele või vähemalt kahele liiduvabariigile“. Täpsemalt soovis Moskva ÜRO asutajariikide hulgas näha Valgevenet, Ukrainat ja Leedu.⁶² Ametlikku publikatsiooni ei ole lisatud Molotovi kommentaari selle kohta, et selle ettepaneku tegemisel oli Moskvale eeskujuks Briti dominioonide kaasamine.⁶³ Rooseveltile ja Churchillile oli selline Moskva „järeleandlikkus“ meeltemööda ja nad nõustusid Ukraina ja Valgevene võtmisega ÜRO asutajariikideks.

Leedu nimekirja lisamise ja sealt kõrvalejäämise põhjused ei ole täpselt teada. Moskva kaasas Leedu oma ettepanekusse ilmselt eesmärgiga anda vähemalt kaudne rahvusvaheline tunnustus kõigi Balti riikide annekteerimisele. Kuna aga Ameerika Ühendriigid ja Suurbritannia ei tunnustanud ametlikult Eesti, Läti ja Leedu annekteerimist, siis pidid nad olema vastu Leedu saamisele ÜRO liikmesriigiks NSV Liidu liiduvabariigina.

Stalin oli aga oma eesmärgid täitnud – suurriikide vetoõigus julgeolekunõukogus tagas Moskvale piisava kontrolli uues rahvusvahelises organisatsioonis ning kirsiks tordil oli Ukraina ja Valgevene saamine ÜRO liikmeks. Selle taga ei olnud aga enam sisulist vajadust, vaid pigem nn mängu ilu ehk liitlaste diplomaatiline ülemängimine.

⁵⁹ Stalin Rooseveltile 6. septembril 1944. – Samas.

⁶⁰ Конференция представителей (viide 56), lk 230.

⁶¹ Vt lähemalt K. Piirimäe. „Sama hästi kui venelaste maa“ (viide 10), lk 255–257.

⁶² Valitsusjuhtide istungi üleskirjutus 7. veebruarist 1945. – Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). Moskva 1979, lk 120–121.

⁶³ П. Кремнев. Распад СССР: международно-правовые проблемы. Moskva 2005, lk 120.

Ei ole kahtlust, et pärast neid kokkuleppeid ei olnud Moskvale enam mingit kavatsust delegeerida liiduvabariiklikele välisasjade rahvakomissariaatidele sisulist välissuhtlust. Seda isegi ÜRO-sse vastu võetud Ukraina NSV ja Valgevene NSV puhul. Kuna aga sõda ei olnud veel lõppenud (küllap oli oma osa ka muudel kaalutlustel), siis loomulikult ei pühendanud Moskva liiduvabariike oma tegelikesse plaanidesse. Seepärast käis 1944. aasta veebruaris alanud liiduvabariikide „iseseisvuse“ suurendamine õndsas usus edasi. Kõnekal moel tuli see esile ka Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadi asutamise käigus.

Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadi asutamine: ootused ja tegelikkus

Liiduvabariikide küsimus leidis NSV Liidu ja lääneriikide vahel lõpliku lahenduse just samal ajal, kui Punaarmee taasokupeeris Eesti Vabariigi, millele järgnes nõukoguliku võimuaparaadi ülesehitamine. See tähendas nüüd omakorda Eesti NSV konstitutsiooni „parandamist“ ning ka välisasjade rahvakomissariaadi tegeliku asutamise algatamist ja rahvakomissari ametisse nimetamist. Kooskõlas 1944. aasta veebruaris NSV Liidu Ülemnõukogus vastu võetud seadusega, mis laiendas liiduvabariikide õigusi välissuhtluse korraldamisel ja rahvuslike väekoondiste moodustamisel, võttiski Eesti NSV Ülemnõukogu 17. septembril Võrus vastu seadused, millega moodustati vastavad rahvakomissariaadid ning Eesti NSV konstitutsiooni tehti asjakohased parandused.⁶⁴

Eesti NSV konstitutsiooni täiendatud 13. paragrahv sõnastas liiduvabariigi volitused välissuhtluses järgmiselt: „Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik omab õigust astuda vahetutesse suhetesse välisriikidega, sõlmida nendega kokkuleppeid ja vahetada nendega vastastikku diplomaatilisi ja konsulaaresindajaid“ (§ 13-b). Konstitutsiooni 19. paragrahvi täiendati lisasättega: „ENSV esinduste määramine rahvusvahelistes suhetes“ (§ 19, p. „ö“). Samuti täiendati Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi võimkonda, kes „nimetab ja kutsub ära ENSV diplomaatilisi esindajaid välisriikides“ (§ 31, p. „a“) ja „võtab vastu tema juures akrediteeritud diplomaatiliste esindajate voli- ja ärakuulamiskirju“ (§ 31, p. „i“). Laiendati ka Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu pädevust, kuna tema ülesandeks tehti Eesti NSV välissuhtluse juhtimine, lähtudes NSV Liidu poolt kehtestatud korrast liiduvabariikide vastastikuste suhete kohta välisriikidega (§ 43, p. „h“). Lõpetuseks

⁶⁴ Eesti NSV Teataja 1944/2, art. 8 ja 9.

täiendati ka konstitutsiooni 45. ja 48. paragrahvi, kus fikseeriti välisasjade rahvakomissari kuulumine Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu koosseisu ja välisasjade rahvakomissariaadi lisamine Eesti NSV rahvakomissariaatide loetellu.

1944. aasta sügiseks ei olnud enam mingit takistust Hans Kruusi määramisele Eesti NSV välisasjade rahvakomissariks. Võrreldes aasta algusega tundis Moskva end 1944. aasta hilissuvel välispoliitiliselt hoopis kindlamini ja oli veendunud, et Balti küsimust liitlased laiemal avalikkuse ees (lääne ajakirjanduses) päevakorda ei võta.

Hans Kruus kinnitati ametisse Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee Büroo 20. oktoobri 1944. aasta otsusega.⁶⁵ Septembris oli Kruusi kandidatuur saanud heakskiidu ka ÜK(b)P KK Poliitbüroos. Ta jäi seda ametikohta täitma kuni 1950. aasta märtsini, mil sattus põlu alla ning tembeldati „kodanlikuks natsionalistiks“.⁶⁶ Kruusiga koos leidsid Eesti NSV Välisasjade Rahvakomissariaadis rakenduse 1944. aasta kevadel diplomaatilistele kursustele saadetutest Renning, Aben ja Konsa.⁶⁷ Sipsakas suunati 1945. aastal Tallinna Polütehnilise Instituudi marksismi-leninismi aluste kateedri juhatajaks.⁶⁸

Kruus suhtus uude ametisse väga tõsiselt ja oli 1944. aasta sügisel veendunud, et ongi lõpuks saanud välisministriks selle ametikoha sisulises mõttes. Ta sõitis kohe tutvumisreisile Moskvasse NSV Liidu Välisasjade Rahvakomissariaati ning tegeles agaralt uue asutuse töölerakendamisega. 1944. aasta lõpus Eesti NSV juhtidele Nikolai Karotammele ja Arnold Veimerile saadetud kiri on täis naiivset lootust, et temale alluv rahvakomissariaat hakkabki tegelema ka välispoliitiliste küsimuste ja välisriikide esindajate vastuvõtmisega.⁶⁹ Kruus annab liiduvabariigi ladvikule teada järgmist: „Välisasjade Rahvakomissariaadil on tarvis ruume ka eriesinduslikeks otstarveteks. Juba tulevase aasta eelarve projektis on ettenähtud kaks suuremat seltskondlikku vastuvõttu 150–200 inimesele, kumbki vastava krediidiga. Arvestada tuleb ka võimalikke diplomaatilise tseremoniaaliga seotud

⁶⁵ T. Tannberg (koost.). EKP KK Büroo regestid. I. 1940–1954. Tartu 2006, lk 69–70.

⁶⁶ Vt lähemalt J. Kivimäe. Rektor Hans Kruus. Tallinn 2017, lk 148–164.

⁶⁷ T. Tannberg. Miks Hans Kruusist ei saanud ... (viide 9).

⁶⁸ Hiljem sai Sipsakas tuntuks aktiivse intrigeerijana Karotamme vastu. Tema „vägitegudest“ on põhjalikumalt kirjutanud Kaljo-Olev Veskimägi ja Olaf Kuuli. Vt K.-O. Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega. Tallinn 2005, lk 116, 217–225, 263–267; O. Kuuli. Kaks kljauznikku EK(b)P sisevõitluses (aastad 1949–1952). – Tuna 2005/2, lk 151–155.

⁶⁹ Vt T. Tannberg. „Kui Tallinna hakkab saabuma ...“ (viide 9).

toiminguid. Selleks tuleks säilitada, korda seada ja vajaliku lisainventariga ning serviisiga varustada Kadrioru loss.“ Mõistagi olid tal erisooovid iseendaga seoses. Eriti tegi talle muret korteri küsimus. Seda puudutav osa Kruusi kirjast väärib samuti pikemat tsiteerimist: „Mulle on RKN-i Asjadevalitsuse poolt ettenähtud korter Pärnu maanteel nr. 28, mida praegu remonditakse. See korter, mis mulle Hans Kruusile võib olla küllaldane, ei rahulda aga kaugeltki Välisasjade Rahvakomissari korterile esitatavaid nõudeid. Veel enne, kui Tallinna hakkab saabuma mitmesuguseid alaliselt siin resideerivaid diplomaate, tuleb siia külalisi Moskvast (nende hulgas ka välismaiseid) ja teistest liiduvabariikidest, keda on vaja esinduslikult just rahvakomissari korteris vastu võtta. Selleks on ette nähtud krediidid ka tulevase aasta eelarves ja antud ka esialgsed sellekohased juhised. On vaja, et RKN Asjadevalitsus juba nüüd kohe samme astuks sellise Välisasjade Rahvakomissari vajaliku korteri soetamiseks ja sisustamiseks. Kui ma korteri Pärnu maanteel selle valmimise järgi (mis muide toimub küll õige aeglasel tempos) vastu võtan, siis ainult sel eeldusel, et suurema ja esinduslikuma korteri küsimuse lahendamine sellega seisma ei jääks.“

Ilmselt juba mõne kuu möödudes sai Kruusile ja Eesti NSV võimuladvikule üldiselt selgeks, et mingisugust iseseisvat suhtlust muu maailmaga liiduvabariigi rahvakomissariaat teostama ei hakka. Seepeale kadus Kruusi sisuline huvi rahvakomissariaadi tegevuse vastu. 1945. aasta aruandes (mille esitas rahvakomissari ajutine asetäitja Feliks Roose) on pikalt juttu kaadripuudusest jms teisejärgulistest küsimustest. Rahvakomissariaadi tegevuse võtab hästi kokku tõdemus: „1945. a. möödus ENSV VaRK peamiselt kaadrite komplekteerimise, nende ettevalmistamise, töö organiseerimise ja majanduse soetamise tähe all. Operatiivset poliitilist tööd on selle aja kestel olnud võrdlemisi vähe.“⁷⁰

1948. aasta lõpus Karotammele saadetud kokkuvõtlik aruanne ministeeriumi (1946. aastal muudeti rahvakomissariaadid ministeeriumideks) tegevusest aastatel 1944–1948 fikseerib napisõnaliselt tegeliku olukorra: sisuline välispoliitiline suhtlemine toimus liiduvabariigil Moskva vahendusel ning Eesti NSV Välisministeeriumi ülesandeks oli vaid informatsiooni kogumine ja süstematiseerimine ning tegelemine balti pagulastega.⁷¹ Kuna NSV Liidu sihiks oli sõja ajal eri põhjustel sovetiriigi territooriumilt võõrsile sattunud inimeste tagasitoomine ehk repatrieerimine, siis rakendati tollane Eesti NSV Välisministeerium (niisamuti

⁷⁰ Roose aruanne Karotammele, 05.03.1946. – RA ERAF.1.47a.7, 11.

⁷¹ T. Tannberg. „Kui Tallinna hakkab saabuma ...“ (viide 9).

Läti ja Leedu NSV välisministeeriumid) informatsiooni kogumisele eelkõige pagulaste tegevuse kohta Rootsis.⁷²

1944. aastal kõneks olnud liiduvabariigi välispoliitilisest „iseseisvusest” polnud enam juttugi ning välisministeeriumist oli saanud kasutu ripats Eesti NSV valitsuse koosseisus. Välisministeeriumi sisulisem tegevus oli seotud pagulastega. Kuid seegi ülesanne oli välisministeeriumi vastustusalasse antud pigem seetõttu, et asutuse töötajaid mingilgi moel eesmärgistatult kasutada. Pagulaste problemaatika oli põhiosas hoopis teise asutuse, Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva repatrieerimise osakonna pärusmaa. 1947. aastal võeti Moskvast vastu instruksioon, mis fikseeris ühemõtteliselt, et liiduvabariikide välissuhtlus toimub üksnes NSV Liidu Välisministeeriumi kaudu. Sama aasta suvel saatis NSV Liidu välisministri asetäitja Võšinski liiduvabariikide välisministritele direktiivse kirja korraldusega tõmmata kokku koosseise. Selle kirja alguses tõdeti, et seni ei ole liiduvabariikidel „diplomaatilisi suhteid” olnud ega ole neid ka mingil moel ette näha aastatel 1947–1948. Võšinski hinnangul tegelesid liiduvabariiklike välisministeeriumide töötajad peaaesjalikult võõrkeelte õppimise, TASS-i atlaste ja välismaise ajakirjanduse materjalide läbitöötamise ning jooksvate teatiste koostamisega. Nii leiti Moskvast, et liiduvabariiklike välisministeeriumide koosseisud⁷³ tuleb kokku tõmmata ning piisab, kui alles jääb viis kuni seitse koosseisulist töötajat.⁷⁴

Seega Eesti NSV (ja enamiku teiste liiduvabariikide) Välisministeerium sisuliselt tööle ei hakanud ning sellest kujunes omamoodi kvaasi-ministeerium, mille koosseisu 1950. aastal oluliselt kärbiti. Liiduvabariikides jäi nominaalne välisministri ametikoht alles, kuid seda täitis nüüd juba kohakaasluse alusel ministrite nõukogu esimees või tema asetäitja.

⁷² Vt lähemalt I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiivi-dokumentide põhjal. Tallinn 2014, lk 15–30.

⁷³ Eesti NSV Välisministeeriumis oli 1945. aasta lõpuks pisut üle 30 töötaja.

⁷⁴ Н. Кабанов. Тайны латвийской дипломатии. Внешнеполитические аспекты периода 1940–91 гг. Riia 2015, lk 143–144.

Lõpetuseks

Siinne käsitus tugineb eelkõige ajaloolase vaatepunktile ja jätab suuresti kõrvale rahvusvahelise õiguse raamistiku. Sel puhul piirdugem vaid tõdemusega, et NSV Liit tegi 1944. aastal konstitutsioonilise katse parandada liiduvabariikide staatust ja muuta nad formaalselt rahvusvahelise õiguse subjektideks kui „suveräänsed riigid“. Läänemaaailm seda vormilist muudatust ei aktsepteerinud. Erinevalt teistest nõukogude liiduvabariikidest jäi Balti riikide puhul lahtiseks veel küsimus nende rahvusvahelise õiguse vastasest okupeerimisest ja anneksioonist 1940. aastal. Moskva katse muuta 1944. aastal konstitutsiooniliselt liiduvabariikide staatust jooksis liiva, kuna enamik läänერიike ei loobunud seisukohast, et Balti riigid okupeeriti ja annekteeriti õigusvastaselt. Seega ei suudetud Eesti Vabariigi staatust nende „konstitutsiooniparandustega“ muuta ja Eesti Vabariik jäi õigusvastaselt annekteerituks.⁷⁵

⁷⁵ Vt lähemalt H.-J. Uibopuu. Die Völkerrechtssubjektivität der Unionsrepubliken der UdSSR. Wien 1975; W. J. H. Hough III. The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Developments of Law Prohibiting forcible Seizure of Territory. – Journal of International and Comparative Law 6/1985/2, lk 302–533; K. Marek. Identity and Continuity of States in Public International Law. Geneva 1954; L. Mälksoo. Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a. – 1991. a. ja pärast 1991. a: uurimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses. Tartu 2005.